

ZABİL BAYRAMLI
Tarix üzrə elmlər doktoru
E-mail: zabil_bayramli@mail.ru
BƏYMİRZƏ ŞƏBİYEV
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XVII YÜZİLLİYİN 20-40-CI İLLƏRİNDƏ SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ (İRƏVAN VƏ BAĞDAD UĞRUNDAN MÜBARİZƏ)

Açar sözlər: İrəvan, Bağdad, Səfəvi, Şah, Sultan

Ключевые слова: Ереван, Багдад, Сефевиды, Шах, Султан

Key words: Irevan, Bagdad, Safavi, Shah, Sultan

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tarixinin bir çox problemləri indiyə qədər ətraflı öyrənilməmiş, bəzi problemlərisə ayrıca tədqiqat obyektini kimi araşdırılmamış, bir sıra məsələlər isə diqqətdən kənarda qalmışdır. Vətən tarixşünaslığında Səfəvi dövlətinin ən çox araşdırılan problemlərindən biri Səfəvi-Osmanlı münasibətləri olsa da, bu iki dövlət arasında XVI-XVII əsrlərdə mövcud olmuş qarşılıqlı əlaqələrin hərtərəfli öyrənilmədiyini və bu sahədə obyektiv tarixi gerçəkliklərin elmi cəhətdən müəyyənləşdirilib tamüzlə çıxarıldığını demək doğru olmaz. Bu problemin dövrün beynəlxalq münasibətlər kontekstində mərhələlər üzrə hərtərəfli araşdırılıb öyrənilməsi, baş vermiş savaşların səbəb və nəticələrinin üzlə çıxarılması fonunda obyektiv tarixi gerçəkliklərin aydınlaşdırılması vətən tarixşünaslığının mühüm məqsədlərindən biridir.

Məlum olduğu kimi, uzun müddət davam etmiş Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının kəskinləşməsində məlum hərbi-strateji, ideoloji, iqtisadi səbəblərlə yanaşı, digər amillərin də müəyyən rolu olmuşdur. Bu amillər içərisində iki dövlətin təmas nöqtəsində kürd tayfaları və gürcü hakimləri tərəfindən tez-tez təşkil edilən qiyamlar, o cümlədən separatizm hallarını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bununla yanaşı, Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasında İran körfəzi istiqamətindən yaxınlaşmaqda olan Oərbini müstəmləkəçilik siyasəti təhlükəsi və Bolqa-Xəzər tranzit ticarət marşrutunun əhəmiyyətinin artmasının rolunu da yetərincə qiymətləndirmək lazımdır.

Məlum olduğu kimi, 1603-1612-ci illərdə yenidən başlanmış Səfəvi-Osmanlı müharibəsi yekunda Səfəvi dövlətinin qələbəsi ilə başa çatdı. İki dövlət arasında bağlanmış Sərab sülh sazişinə əsasən, 1590-cı il İstanbul barışıqına görə itirilmiş Səfəvi əraziləri geri qaytarıldı. Buna baxmayaraq Sərab sülhü belə Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı sərhəd sinirlərini qəti olaraq müəyyənləşdirə bilmədi. Belə ki, Kürdüstan və Bağdadın qərb sərhəddindəki rayonların demarkasiyası öz həllini tapmamış qalmışdı. Mənbələrin məlumatlarına əsasən, Amasiya sülhünə görə Səfəvilərə məxsus olan Gürcüstanın Mesxeti əyaləti və Ahısxa qalası osmanlıların hakimiyyəti altında qaldı. Eyni zamanda əvvəllər Osmanlı idarəçiliyi altında olan Ərəbistan və Bağdadın bəzi rayon və qalaları isə Səfəvi dövlətinin əlində qaldı (7, 610).

XVI əsrin sonu - XVII əsrin əvvəllərində həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasət xətti nəticəsində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin beynəlxalq münasibətlər sisteminin fəal dövlətləri arasında nüfuzunu gücləndirən I Şah Abbas (1587-1629) 1613-cü ildə Gürcüstana qoşun yeritdi. Gürcüstanda Səfəvilər əleyhinə iğtişaşların başlanması şah sarayını Osmanlı dövləti ilə sərhəd xəttində yerləşən bu bölgədə sabilliyi bərpa etməyə vadar edirdi. I Şah Abbasın göstərişi ilə Azərbaycan bəylərbəyi Pırbudaq xan Türkmən, Qarabağ əmirilərindən Dəli Məhəməd

Şəmsəddinli, Şirvan bəylərbəyi Yusif xanın alayları da Gürcüstana daxil olub burada sakitlik yaratmalı idilər (1, 405). Mənbələrin məlumatına əsasən, qızılbaş ordusu qısa müddət ərzində Kaxetiyada iğtişaslara son qoyub, bölgədə böyük dağıntılar və kütləvi qırğınlar həyata keçirərək sabitliyi bərpa etməyə müvəffəq oldu.

I Şah Abbasın Qüzey Qafqazdakı bu uğurlarını Osmanlı Sultanı I Əhməd (1603-1617) narazılıqla qarşıladı və 1612-ci ildə iki dövlət arasında bağlanmış Sərab müqaviləsini pozub Qafqazı yenidən tutmağı qərara aldı. Bu ərəfədə sərhəd bölgələrində yaşayan kürd tayfaları da Səfəvilər əleyhinə üsyan qaldırdılar. Səfəvi və Osmanlı dövlətlərinin sərhəd məntəqələrində yaşayan kürd və gürcü əyanlarının üsyan qaldırmasında görünür osmanlıların da müəyyən maraqları var idi. Digər tərəfdən onu da qeyd etmək lazımdır ki, strateji mövqelərindən istifadə etməyə çalışan kürd və gürcü əyanları Səfəvi və Osmanlı arasında manevr etməklə tərəflərdən daha çox güzəştlər qoparmağa can atırdılar.

Qafqazı tutmaq məqsədlə yüz minlik Osmanlı ordusu 1616-cı ildə Ərzurumdan Təbrizə doğru hərəkət etsə də, az sonra istiqaməti dəyişərək quzeyə doğru hərəkət edərək Çuxur-Səədin mərkəzi İrəvanı mühasirəyə aldılar (2, 80).

Səfəvi şahının göstərişi ilə İrəvana qorçular və tufəngçilərdən ibarət könüllü dəstələr göndərildi. Şah 1616-1617-ci ilin qışında İrəvan mühasirəsini dayandıraraq Ərzuruma döndən Osmanlı ordusunun qabağını kəsmək üçün bura əlavə qoşunda yeritdi. Qızılbaşlar osmanlılara ərzaq, sursat gətirilməsinin qarşısını alıb onları mühasirədə saxlamaqla məğlub etmək istəyirdi. Burada baş vermiş döyüşlərdə qırx minə yaxın döyüşçü itirən Xəlil paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu. Şah Abbas osmanlıların gələcək yürüşlərini pozmaq üçün yenidən əvvəllər sınaqdan keçirilmiş ənənəvi tədbirlərinə əl atdı. Səfəvi ordusu Qarçıqay xanın başçılığı altında Ərzurum və Vana keçib bu bölgələri boşaltdı (1, 405).

Bu vaxt, yəni 1617-ci ildə Osmanlı dövlətində hakimiyyətə gələn Sultan Mustafa həbsdə saxlanılan Səfəvi elçisi Qasım bəyi azad edərək Azərbaycana göndərdi. Sultan Mustafanın Qasım bəyə verdiyi tapşırıqda görə savaşa dayandırılmalı və iki ölkə arasında 1612-ci il müqaviləsinə əməl edilməli idi. Ancaq Sultan Mustafa hakimiyyətdən kənar edildi və yeni Osmanlı padşahı II Osman (1617-1622) Səfəvi dövləti ilə sülh danışıqlarını davam etdirmədi (2, 81). Onun göstərişi ilə baş vəzir Xəlil paşanın ordusu 1618-ci ildə yenidən Təbrizə doğru yola düşdü. Xəlil paşanın hücum xəbərini eşidən I Şah Abbas Qarçıqay xana Təbriz əhalisini qısa vaxtda köçürüb şəhərin boşaldılması tapşırığını verdi. Özü isə Ərdəbili boşaltdı. Osmanlı ordusu boşaldılmış Təbriz şəhərinə döyüşsüz daxil oldu (1, 405).

Xəlil paşa I Şah Abbasın əsas qüvvəsi ilə həlledici savaşa girmək istəyirdi. Ancaq savaşa qaydalarını gözəl bilən I Şah Abbas Osmanlı ordusunu boşaldılmış bölgələrdəki çətin yollarla arxasınca aparıb yorurdu. Xəlil paşanın yollarda yorğun düşmüş 50 minlik qüvvəsi Əpəşdabanla Saqam çay arasındakı Sınıq körpü yaxınlığında I Şah Abbasın qoşunu ilə qarşılaşdılar. Savaşa Həsən paşa öldürüldü, Kırım xanı Canıbəy Gəray qaçmağa nail olsa da onun vəziri Mirzəbəy, Van bəylərbəyi Məhəmməd paşa əsir alındı. Osmanlı ordusu 15 min nəfərə yaxın itki verdi (1, 405).

Bu uğursuz savaştan sonra Xəlil paşanın I Şah Abbasa barış təklifi ilə onların arasında Mərənddə 1618-ci ildə 1612-ci il Sərab müqaviləsinin şərtləri əsasında müqavilə bağlandı. Müqaviləni Osmanlı hökuməti 1619-cu ildə təsdiq etdi (2, 82).

Barışıqdan xeyli sonra Osmanlı ölkəsində daxili çəkişmələr başlandı. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə Ərəb İraqına qoşun yeridərək Bağdad, Kərbala, Nəcəf şəhərlərini tutdu. Həmin dövrdə Çuxur-Sədbəylər bəyi Əmirgünə xan Qacar isə Osmanlı tabeliyində olan Ağiskani ələ keçirdi. Səfəvilərin bu uğurları ilə barışmayan Sultan Diyarbəkr

hakimi Hafiz Əhməd paşaya tutulan torpaqların geri alınması tapşırığını verdi. Diyarbəkr hakimi savaşa hazırlaşdığı zaman, Gürcüstanda Səfəvilərə qarşı Georgi Sakadzenin (Murovbəy) başçılığı altında üsyan başlandı. Bu vaxt (1623-1624) Kaxetiya hakimi Peykərxan baş vermiş üsyan barədə I Abbasa xəbər göndərdi. Şah Gürcüstandakı bu mərkəzdən qaçma hərəkətinin qarşısını alıb sakitlik yaratmaq üçün bura əmirəl-üməra Qarçıqay xanın başçılığı altında qoşun və ardınca qorçubaşı İsgəndər xanın qorçu alaylarını göndərdi. 3 iyul 1625-ci ildə Gümüşlü döyüşündə məğlub olan Georgi Sakadze qaçmaqla canını qurtardı. Azərbaycanın Cənub-Qərbində baş vermiş kürd çıxışları da (1624-1626) yatırıldı. I Şah Abbas savaşıldakı uğurları ilə yanaşı, asılı bölgələrdəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını da almaqla, Səfəvi imperatorluğunu daha da möhkəmləndirdi. O, 1629-cu ildə vəfat etdi. Səfi Mirzənin (I Şah Abbasın oğlu) oğlu Sam Mirzə I Səfi Mirzə (1629-1642) adı ilə şah oldu (1, 405, 406).

Osmanlı dövləti Anadoludan İran körfəzinə çıxan karvan yolu üzərindəki Bağdadın itirilməsi ilə heç cür barışmaq istəmirdi. I Şah Abbas vəfat etdikdən sonra Osmanlı dövlətində Bağdadın geri qaytarılması yenə də ön plana çəkildi. Xosrov paşanın ordusu Bağdada doğru yollandı. Azərbaycan və Çuxur-Sədbəylər bəyliklərinin bir çox mahallarında Osmanlı qüvvələri zərbə endirildilər. Buna cavab olaraq Çuxur-Sədbəylərbəyi Əmirgünə xan Qacarın oğlu Təhmasibqulu xan 10 minlik qoşunla Əhlət və Adilcivaza qədər hərəkət edib çoxlu əsir, hərbi sursat ələ keçirdi (1, 406). Seyid Hüseyn Astrabadinin məlumatına əsasən, hələ h.1036-cı (m.1627) ildə Qarabağda qışlaqda olan qorçubaşı və digər əmirlər də nazir-i biyutat Zaman bəylə birləşib Ağıska qalasını mühasirəyə aldılar. Qaladakı Osmanlı sərdarı Murtuza paşa da qalaya qızılbaşların vaxtaşırı baş verən hücumlarından bezmişdiyinə görə qızılbaşlarla razılışaraq qalanı onlara təslim etdi. Elə bu vaxt Kartli-Kaxetvalisi Təhmurazla Muradbəy Gürcü arasında müharibə baş verdi. Məğlub olan Murad bəy Gürcü Osmanlı ölkəsinə qaçaraq orada apardığı təbliğat nəticəsində Osmanlı-Səfəvi dövləti arasında münasibətləri gərginləşdirməyə müvəffəq oldu (3, 233; 4, 77). Bunun nəticəsində Sultan Xosrov paşanın komandanlığı altında Səfəvi dövlətinə qarşı yeni hərbi əməliyyatın həyata keçirilməsinə göstəriş verdi. Bu hərbi əməliyyatda Murad bəy gürcünün də iştirakı nəzərdə tutulmuşdu. "Zeyl-itarix-ialamara-yi"nin məlumatına əsasən, h.1036-cı ildə sərdar Xosrov paşanın başçılığı altında Osmanlı ordusu Azərbaycan sərhəddinə yaxınlaşdı. Axısqa, Van, Mosul, Qayə tərəflərdən Azərbaycan sərhədləri tez-tez pozuldu, fitnə-fəsad baş verdi. Bu zaman divan bəyi Rüstəm bəy hökmdarın buyruğuna əsasən Azərbaycana göndərildi. Rüstəm bəyə bölgədə səfərbərlik keçirib sərhəddi möhkəmləndirmək, Osmanlı hücumlarının, kürd qarətçilərin qarşısını almaq tapşırılmışdı. Azərbaycan əyalətindəki və sərhədlərdəki böyük əmirlər, əsgərlər ona tabe edilmişdi. O, iki dəfə darüs səltəne-ye Təbrizdən Van, Ərciş, Əhlət, Adilcivaza hərəkət edib Mahmudi, Hakari kürdlərini geri oturdub, bir neçə min mal-qara, at və başqa qənimətlər gətirmişdi. Mərkəzdən verilən göstərişə əsasən, həmçinin Mosul, Kərkük, Şəhrizur sərhədlərinə yaxın olan bölgələrdəki kürd və ərəb fitnəkarları, ixtişaş törədənələr də Ərəb İraqı və Şəhrizur bəylərbəyi tərəfindən cəzalandırılmışdı. Sərhədləri pozaraq dinc əhalinin üzərinə hücumlar təşkil edən, onları qarət edən qiyamçılar səhralara qovulmuş, sakitlik yaradılmışdı (5, 30; 4, 77).

H.1037-ci (m.1628) ildə verilən göstərişə görə, Səfəvi dövlətinin əsas ordusu qorçubaşı İsxanın başçılığı altında Sultaniyyədə toplaşdı. Qızılbaş ordusu Sultaniyyədə toplaşarkən Osmanlı ordusu Ağıska qalasına yaxınlaşsa da, qalanın müdafiəsinin yüksək səviyyədə təşkil edildiyini öyrənib geri qayıtmaq istədikdə, qalanın hakimi Şəmsixan Qazaxlar 2000 əsgərlə qaladan çıxıb onları təqib etdi. Bu fürsətdən Osmanlı ordusu istifadə edib, Şəmsi xanı məğlub edərək, yüz nəfər əsgəri ilə birlikdə onu əsir götürdü (4,87; 3,234).

H.1038-ci (m.1629) ildə Sultanın vəzir-i əzəmi Xosrov paşanın ordusu artıq Diyarbəkərə çatmışdı. Səfəvi sarayının əldə etdiyi məlumatlardan məlum oldu ki, o, öncə Bağdadı ələ keçirmək fikrindədir. I Şah Səfi bacarıqlı əyanlardan Xələf bəy süfrəçibaşını dərhal Ərəb İraqına göndərərək ona bölgələrin qoşunlarını səfərbər etmək və sərhəddə baş verən hadisələr haqqında məlumat toplamaq tapşırığı verdi. O, sərhəddi, buradakı qalaları da möhkəmləndirməli idi (5, 31; 3, 238).

Zeynal xan Şamlı bütün Səfəvi qoşununa sipahsalar təyin edilib, yüksək rütbə və ada layiq görüldü. O, İsfahan şəhərindən çıxıb Tacabad–Nətənz yolu ilə hərəkət edib Kaşana daxil oldu (5, 31). Kaşandan yola düşüb Həmədana gəldilər və burada hər tərəfdən böyük əmirlər və əsgərlər dəstə-dəstə gəlib Zeynal xan Şamlının qoşununa birləşdilər. Buradan Bağdad qalasının müdafiəsini möhkəmləndirmək üçün oxçu və tufəngçi dəstələri göndərildi (5, 32).

Xosrov paşa Mosul tərəfdə qoşunu toplayıb Azərbaycana da hücum etmək fikrində idi. Bu zaman Azərbaycan sərhədlərinin qorunması Çuxur-Səd bəylərbəyi Təhmasibqulu xan Qacara və Xoyda olan Naxçıvan hakimi Maqsud sultan Kəngərliyə tapşırılmışdı (5, 32).

Rüstəm bəy divanbəyinin iqamətgahı Təbrizdə olub, əsas ordu da burada yerləşdirilmişdi. Bununla yanaşı sarayın fərraşxana dərğası Nəğdi bəy Şamlıya da xan titulu verildi və o, hərbi dəstə ilə Təbrizə göndərildi (5, 32). Nəğdibəy Şamlının alayı Təbrizə çatmamış Van tərəfdən Hakari aşirətinin əmiri Bahəddin, Mahmudi aşirətinin əmiri Zeynal bəy Cəlaləli və bir çox başqa kürd aşirət rəisləri 10 min nəfərlə Təbriz istiqamətində hərəkət edərək qətl və qarət törətməyə başladılar (5, 32). Onların qarət məqsədi ilə Azərbaycana təşkil etdikləri hərbi yürüş iki dövlət arasında münasibələri daha da gərginləşdirdi. Qarətçilərin ardınca Osmanlı ordusu da Azərbaycan sərhəddini keçib Təbrizə yaxınlaşdı.

"Zeyl-itarix-ialamara-yi" də qeyd edilir ki, Osmanlı ordusu Azərbaycan əyalətinə daxil olduqda Nəğdi bəy öz müzəffər ordusu ilə Təbrizə çatdı. Təbriz əhalisi o gələnə qədər daşınan əmlaklarını, arvad-uşaqlarını möhkəm və gizli yerlərə aparıb yerləşdirmişdilər. Təbriz gəncləri isə orduya qoşulub onu daha da möhkəmləndirdilər. Osmanlı ordusu Təbrizə yaxınlaşdıqda Nəğdi bəyin başçılıq etdiyi qızılbaş ordusu və təbrizlilər şəhərdən çıxıb əks-hücuma keçdilər. Şəhər yaxınlığındakı Acı çay sahilində onların arasında dəfələrlə döyüş oldu. Çayda su çox olduğuna görə onu keçmək o qədər də asan deyildi. Nəticədə qızılbaşlar qalib gəlib xeyli qənimət ələ keçirdilər. Osmanlı ordusu ümidini itirib geri dönməyə məcbur oldu (5, 36; 3, 238).

Osmanlı dövləti ilə sərhəd münaqişələri, fasilələrlə döyüşlərin davam etdiyi vaxtda Səfəvi dövləti ona qarşı ikinci cəbhənin açılmasının qarşısını almaq üçün Xorasanda, Gürcüstanda sabitliyi qoruyub saxlamağa ciddi fikir verir və Krım xanları ilə diplomatik əlaqələr qurub onların Osmanlı dövləti tərəfindən müharibəyə qoşulmasının qarşısını almağa cəhd edirdi. "Zeyl-itarix-ialamaray-yi" də Krım xanlığı ilə Səfəvi dövləti arasında münasibətlər barədə az da olsa məlumata təsadüf edilir. Mənbədə göstərilir ki, hələ I Şah Abbas zamanın da Tatar şahının oğlu Şahin Gəray xan Səfəvi sarayına gəlmişdi. O, burada həmfikir, həmrəy olduqlarını elan etmiş, yüksək rütbəli əsilzadə kimi qəbul edilmiş və bir müddət burada qayğı əhatəsində yaşamışdı. O, öz ölkəsinə qayıtdıqda artıq Tatar ulusunda hakimiyyətə qardaşı Məhəmməd Gəray xan keçmişdi. O, qardaşına vəliəhd təyin olunur. Artıq bu sülalə osmanlılarla müharibədə qələbə çalmışdı. Ancaq Cani bəy Gəray osmanlıların hərbi yardımını ilə Şahın Gəray xanı məğlub edib hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Onların arasında baş vermiş münaqişədə tatar qəbiləsinin bir çox böyükələri etibarsızlıq edib Cani bəy Gərayı müdafiə etmiş və nəticədə Şahın Gəray xan əsgidən qohumluqları olduğu Noqaya qaçsa da, burada qalmağı məqsədəuyğun hesab etməmiş, buradan yeni hökmdarı hakimiyyətə keçməsi münasibəti ilə təbrik etmək və həm də ona atasının vəfatı ilə əlaqədar başsağlığı vermək üçün Səfəvi sarayına gəlmişdi. Həmədan-

da çox mehriban qarşılanan Şahin Gərayın şərəfinə Səfəvi sarayında ziyafətlər təşkil etmişdi (5, 36, 37).

1629-cu ildə Qaraca Ərdəhan və Qarsdan bir dəstə rumlu Ağiskaya hücum edib əhalini qarət etdikdə buranın hakimi Səlim xan Şəmsəddinli bu hadisəni qüruruna sığışdırmayıb az sayda tüfəngçi və Şəmsəddinli qazıları ilə onları təqib etmək üçün qalanı tərk etmişdi. Baş verən savaşda atı büdrəmiş və o, atdan yıxılmış, osmanlı əsgərləri hücum edib onu ələ keçirmişdilər. Bu səbəbdən Şəmsəddinli qazıları məğlub olmuş və onların çoxu qətlə yetirilmişdi. Osmanlılar əsir götürdükləri Səlim xanı da özləri ilə aparmışdılar. Qaraca Ərdəhan hakimi Səfər paşa Ağiskanın sahibsiz qaldığını düşünüb güclü ordu ilə qalaya hücum etsə də, qalanın tüfəngçiləri Ağiskanı qəhrəmancasına müdafiə etdilər. Bu zaman Qarabağ və Çuxur-Səədin bəylərbəyiləri hadisədən xəbər tutub kömək üçün Ağiskaya qoşun göndərdilər. Qarabağ və Çuxur-Səəd ordusu Ağıska sərhəddinə çatmamış, Səfər paşa geriye-öz məkanına qayıtdı. Ağıska əmirliyi Səlim xanın oğlu İsmayıl xana verildi (5, 37, 38). Onun sarayda olan əmisi Aslan bəy də qardaşı oğluna kömək etmək üçün Ağiskaya göndərildi. Qalada qurğuşun, barıt, silah ehtiyatı qaydaya salındı. Səfəvi dövləti Ağiskada müdafiə tədbirlərini həyata keçirdiyi bir vaxtda, 1629-cu ilin sonunda Osmanlı ordusunun Diyarbəkrdən Mosul istiqamətində hərəkət etməsi xəbəri alındı. I Şah Səfinin göstərişi ilə dərhal minbaşılar, yüzbaşılar, tüfəngçilər, müzəffər əsgərlər Bağdada göndərildi. Eşik ağası Kəlbəli bəyə tapşırıldı ki, Bağdada gedib oradakı qoşunun keyfiyyət və kəmiyyətini yoxlayıb lazımi ehtiyatlarla təmin olunmasını təşkil etsin. Sipahsalar Zeynal xan Şamlı da böyük ordu ilə Bağdada göndərildi. Qorçubaşı və digər hərbi hissələrə də Həmədan qışlağında hazır vəziyyətdə olmaları tapşırılmışdı (5, 38, 39).

H.1039-cu (m.1630) ildə təcrübəli baş vəzir Xosrov paşa Ərəb İraqına hücum edən Osmanlı qoşununa sərdar təyin edildi (5,39). "Zeyl-itarix-ialamaray-yi" də qeyd edilir ki, o, hakimiyyətləri altındakı islam və xristian bölgələrindən gətirilmiş toplar və digər döyüş sursatı ilə təchiz edilmiş qapıqulu, yəni saray qulamaları, sipahi oğlan, yeniçəri, ölkənin hakim və əmirlərindən ibarət olan ordunu Səfəvi sərhəddində yerləşdirdi. Bütün sancaq əmirləri və kürd aşirət və obaları da onunla birləşdi. Heç bir Osmanlı sərdarı sərhədə sayı, hərbi sursatı bu qədər çox olan bir ordu ilə gəlməmişdi. Onlar Diyarbəkrdən hərəkət edib Mosula çatdılar. Xosrov paşa hesab edirdi ki, Ərəb İraqını fəth etmək üçün əvvəl Şəhrizoru ələ keçirmək lazımdır və elə buna görə də həmin tərəfə hərəkət etdilər. Sürətlə hərəkət etdikləri üçün topların bir qismini Mosulda qoydular, qalan hissəsini isə Hilləyə yola saldılar. Xosrov paşa Bağdad mühasirə edildikdə ordunun ərzaq təminatını qəcləndirmək üçün ordunun bir hissəsinə Hillə körpüsünü keçərək biçin aparılan bölgələrdə ərzaq tədarükü görülməsinə göstəriş verdi. Özü isə Şəhrizura gəlib iqamətgahını burada yerləşdirdi. Ərdəlan elinin və həm də eyni adlı vilayətin hakimi Xanəhməd xan saraya dəvət edildi, qardaşı Mir Məmun da Xosrov paşaya tabe oldu və vilayətin qalaları Xosrov paşa tərəfindən tutuldu (5, 40). Şəhrizurun hökumət iqamətgahı olan Gülənbər adlı qalası ələ keçirilib təmir edildi və vilayət Mustafa paşaya verildi. Bu zaman I Şah Səfi tərəfindən İraqın müdafiəsi üçün göndərilən sipahsalar Zeynal xanın qoşunu Bağdada gəlib, Gilanək məntəqəsində yerləşmişdi. O, Osmanlı sərdarının Şəhrizura gedib orada yerləşməsinə eşitdikdə, Mahidəştə qayıtdı. Osmanlıların adlı-sanlı sərdarlarından Tağı paşa da bir neçə başqa sərdarla 10000 nəfərə yaxın qoşunla Şəhrizur vilayətinin sərhəddindəki Mərivan qalasında idi (5, 41). Cəni bəy Şamlı və Vəli xan İmanlı Əfşar üç-dörd min qızıl baş əsgəri ilə Mərivan tərəfə göndərildi ki, Osmanlı ordusunun sayı, döyüş keyfiyyətini öyrənərək onları nəzarətdə saxlasınlar. Ehtiyac yaranarsa sipahsalar Zeynal xanın icazəsi ilə onların döyüşə başlamasına da icazə verilirdi. Sipəhsalar Zeynal xan məğrur və iddialı olub Osmanlıların gücünü, yerli şəraiti nəzərə almadan, ağırlıqları Mahidəştə qoyub qızılbaş süvariləri ilə mühəri-

bəyə başladı (5, 42). Osmanlı ordusu manevr edib geri çəkilməmiş, qızılbaş qaziləri qarətə başladıqda əks-hücuma keçibonları ciddi məğlubiyyətə düşər etmişdilər. Zeynal xanın səhvi nəticəsində Səfəvi ordusu Süştər hakimi Şebli sultan, Qapanat hakimi Həsən sultan, Vəli bəy yüzbaşı Təkəli, qulam Vəli bəy yüzbaşını və xeyli əsgər itiridi. Zeynal xan bu hadisədən sonra orada qalmağı məqsədəuyğun hesab etmədi və geri çəkilib Həmədan yaxınlığındakı qalanın müdafiəsini təşkil edərək bütün qoşununu burada yerləşdirdi. Bu zaman Xosrov paşa dağ yolu ilə hərəkət edib Həmədana yaxınlaşmışdı. Osmanlı ordusunun bura yaxınlaşması barədə mərkəzə məlumat çatdırıldı və bu xəbər Həmədan əhalisi arasında təşvişə səbəb oldu (5, 43, 44). Seyid Hüseyn Astrabadinin məlumatına əsasən, qızılbaş ordusunun Həmədan və Dərəcəzeynə hərəkəti ləngidiyinə görə, Həmədan şəhərinin boşaldılması qərara alındı və şəhər əhalisi müxtəlif yerlərə köçürüldü (3, 239). Bundan cəsarətlənən Osmanlı ordusu Həmədana daxil olduqdan sonra, Dərəcəzeynə hərəkət etsələr də, dar yollarda qızılbaşların yerləşdirdikləri pusqu dəstələrindən ehtiyat etdiklərinə görə Bağdad istiqamətində geri dönməyə məcbur oldular (4, 83).

Şah Səfinin qoşunu qışlaqdan Həmədana doğru hərəkət etdikdə, artıq Həmədan əhalisi şəhəri tərk etmiş və qorunmaq üçün əlçatmaz yerlərə çəkilməmişdilər. Zeynal xanın qoşunu da şahın ordusu ilə birləşdi. Bir çox qızılbaş əmirləri və əsilzadələrinin ocaqlıqları, həmçinin ailələri də Gələmrou Əlişəkərdə olduğuna görə, Osmanlıların hücumu zamanı onlar ordudan ayrılıb ailələrini müxtəlif yerlərə aparmış və bu da qoşunda pərakəndəliyə səbəb olmuşdu (5,47).

Osmanlı ordusu Həmədan və Dərəcəzeynə gəldikdə qızılbaş qaziləri onlara tez-tez hücum edir, ələ keçirdikləri əsirləri qərargaha gətirirdilər. Osmanlı ordusu qızılbaşların müharibəyə hazır olduğunu bildikdə Dərəcəzeyn ətrafından geri döndülər. Divanbəyi Rüstəm bəyə üç minlik alayı ilə geri dönməyə Osmanlı ordusuna nəzarət etmək və hər an baş verə biləcək döyüşə hazır olmaq göstərişi verildi. Zeynal xan Şamlının ordusu da Rüstəm bəyin ordusu ilə birləşdi. Bu zaman Xosrov paşa Ərəb İraqına doğru hərəkət edirdi. Onun məqsədi Bağdadı tutmaq idi. Bu zaman Luristanın yeni bəylərbəyi Hüseyn xan saraydan öz əyalətinə qayıtmışdı. Xosrov paşa ona qarşı 7 min, bir qədər sonra isə 5 min əsgər göndərdi. Onların arasında döyüş Hersində baş verdi. Saraydan verilən göstərişə uyğun olaraq vəziyyətə nəzarət edən divanbəyi Rüstəm bəy dərhal Hüseyn xana 3 min nəfərlik yardım göndərdi. Qızılbaşlar döyüşdə 500 nəfər osmanlı əsgərini öldürdülər və yaraladılar. Qızılbaşlardan yaralanan və ölənlərin sayı isə 30-40 nəfər idi. Döyüşdən sonrakı iki ordu öz mövqeyinə çəkildi (5,48-49). Molla Kamalın məlumatına görə, h.1039-cu ildə sipah salar Zeynalxan Şamlı döyüş əməliyyatının təşkilində səhvə yol verdiyinə görə ölüm cəzasına məhkum edildi (4, 83).

İ.K.Pavlova araşdırdığı "Xülasət üs-siyar" adlı qaynağa istinad edərək yazır ki, Osmanlı ordusunun sərdarı Xosrov paşa əvvəl baş vermiş döyüşlərdə əsir götürülmüş Baba xan Salehlə I Şah Səfiyə məktub göndərərək sülh müqaviləsi bağlamağı təklif etmişdi. Çox təəssüf ki, onun təklif etdiyi şərtlər məlum deyildir. Müəllif bu faktın dövrün digər mənbələrində olmadığını qeyd etmişdir (6, 66). Halbuki, "Zeyl-i tarixi alamara-yi Abbasi" və "Tarixi Sultani ..." adlı qaynaqlarda Xosrov paşanın göndərdiyi məktub və sülh şərtləri haqqında ətraflı məlumat vardır. Bu mənbələrdə göstərilir ki, Osmanlı sərdarı Xosrov paşa Bağdada çatmamış h.1039-cu ildə əsir götürdüləri Baba xan Salehi azad edib onunla qızılbaş sarayına məktub göndərdi. Tərəflər arasında müharibənin dayandırılması, sülh müqaviləsi bağlanması məqsədi ilə göndərilmiş məktubda Şah Səfi hakimiyyətə keçməsi münasibətilə təbrik edilir və həm də ona babasının vəfatına görə baş sağlığı verilirdi. Məktubda tərəflər arasında baş vermiş müharibədə Zeynal xanın günahkar olması, onun Mərivanda Osmanlı ordusuna hücum etməsinin münasibətləri tam gərginləşdirməsi vurğulanırdı. Xosrov paşanın məktubunda müharibənin da-

vam etdirilməməsi və Osmanlı ordusunun tezliklə geriyyə qayıdacağı göstərilirdi. Şah tərəfindən Osmanlı sərdarına cavab məktubu göndərildi. Ancaq Xosrov paşanın yazdıqlarının hiylə ilə biləcəyindən ehtiyat edilərək divan bəyi Rüstəm bəyin başçılığı altında Bağdada ordu göndərildi (5, 52; 3, 240).

"Zeyl-i tarixi alamarayi Abbasi"nin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, I Şah Səfi Xosrov paşanın əsil məqsədini dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişdi. H.1040-cı (m.1631) ilin rəbiul əvvəl ayının səkkizində Xosrov paşanın ordusu Bağdada yaxınlaşıb şəhəri mühasirəyə aldı. Mosuldakı toplar da gətirildi və ən təcrübəli firəng topçuları da qalanın mühasirəsinə cəlb edildi (5, 53). Top və badliclərdən fasiləsiz atılan atəş nəticəsində qalanın bir neçə bürcü dağılsa da, ətrafındakı xəndəklər torpaqla doldurulsa da, hücumların qarşısı müdafiəçilər tərəfindən alınmırdı (5, 54). Osmanlı ordusunun 400-500 nəfər cəsur əsgərdən ibarət dəstəsi müdafiə xəttini yarıb qalaya daxil olaraq bura öz bayraqlarını sanca bilsələr də, öz mövqelərini möhkəmləndirə bilmədilər. Bağdad hakimi Səfiqulu xan onları qaladan vurub şıxardı. Şahın qərarı osmanlıların Bağdada hücum edəcəklərini vaxtında müəyyən etmişdilər. Elə buna görə də onların ilk zərbələrinin qarşısını alıb qələbə çaldılar. Bu qələbədən sonra Səfiqulu xan vəfat etdi və onun yerinə Bektaş xan Bağdad hakimi təyin edildi (6,66-67).

Xosrov paşa Bağdadı fəth edə bilmədi. Bundan sonra o, Xəlil paşanı bir neçə sancaq bəyi, böyük əmir və paşalarla Fərat çayı sahilindəki Hilləni ələ keçirmək üçün göndərərək, özü də Mosul istiqamətində hərəkət etdi. Ancaq burada qızılbaş ordusunun yaxında olmasından ehtiyatlanaraq Diyarbəkə doğru geri çəkilməyə məcbur oldu (5, 56).

Bagdad ətrafında itki verib geri çəkilən osmanlı ordusunun çoxu Şəhrizur qalasına daxil olduğdan sonra qala təmir edilib möhkəmləndirildi. Şah Səfi qalada tikinti-təmir işləri başa çatmamış tufəngçi ağası Zaman bəyin başçılığı altında ora qoşun göndərmişdi. Qala uğrunda döyüşdə Zaman bəy öldürüldü. Vəzifəsi oğlu Hüseyn xana tapşırıldı. Bu zaman Xosrov paşa Hillə qalasını da təmir etdirmiş və burada 10-12 min nəfər əsgər yerləşdirmişdi. Hillə qalasının osmanlılardan geri alınması Rüstəm bəyə həvalə edilmişdi (4,83). Rüstəm bəy əmri uğurla yerinə yetirərək Hilləni ələ keçirmişdi. O, bu qələbədən sonra sipəhsalar-Səfəvi ordusunun baş komandanı vəzifəsinə təyin edilmişdi (4,84).

Osmanlı dövləti ilə sərhəd münaqişələrinin davam etməsi Səfəvi imperiyasının əsgəri gücünü tükəndirir, iqtisadi həyata dağıdıcı təsirlər göstərir, beynəlxalq ticarət yollarında təhlükəsizliyi pozur, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrini zəiflədir, büdcənin gəlir qaynaqlarına mənfi təsirlər göstərərək onun mədaxilini getdikcə azaldırdı. I Şah Səfi Osmanlı dövləti ilə münaqişə və müharibə davam etdikcə imperiya daxilində baş qaldıran mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin, özbəklərin Xorasana qarət məqsədi ilə təşkil etdikləri hücumların qarşısını da ala bilmirdi. O, bu səbəblərə görə bütün imkanlarından istifadə edib Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq münasibətləri yaratmağa çalışırdı. "Zeyl-i tarix-ialamara-yi Abbasi" də bu barədə ətraflı məlumata təsadüf edilir. Mənbədə göstərilir ki, Səfəvi ordusunun Hillə və Şəhrizur savaşında əsir götürdüyü 2000 nəfər Osmanlı əsgərini I Şah Səfi Allaha bağışlayıb azad etmiş və vətənlərinə dönməyə icazə vermişdi. Bu xəbər İstanbulda Ali Osmanlı dövlət xadimlərinə çatdıqda onlar Ağıskada əsir götürülmüş Şəmsi xana yüksək ehtiram göstərərək, Diyarbəkə sərdar Xosrov paşanın yanına göndərdilər ki, burada sabiq Axıska hakimi Səlim xanla birlikdə həbsxanada olan bir neçə nəfər qızılbaş da azad edib, Qızılbaş ölkəsinə yola salsın. Xosrov paşa da onları azad edib hörmət və izzətlə mötəbər bir çavuşla vətənlərinə yola saldı. Çavuşla göndərilən məktubda şahın xeyirxahlıq və səmimiyyətindən, həm də barışıqdan bəhs edilirdi. Buna cavab olaraq Səfəvi ölkəsində əsir olan Əli paşa, Zülqədər paşa ilə birlikdə 29 nəfərdən ibarət Osmanlı əsilzadəsi ilə azad edilib həmin çavuşla göndərildi. Elçilik mübadiləsinin qaydalarına

əməl edilərək cavab məktubu hazırlandı və söhbət yasovulu Cani bəy elçi təyin edilərək, onunla Xosrov paşaya göndərildi. Məktubda qarşı tərəfin sədaqət və dostluq tərəfdarı olmasının müsəlman qanının tökülməsinin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayacağına xüsusi yer verilirdi (5,82,83).

“Alamara-yi Abbasi”də göstərilir ki, Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu Qacar səhvə yol verib Qarabağa 1627-ci ildə Təhmuraz xanın başçılığı altında daxil olmuş gürcü qarətçilərinin qarşısını ala bilmədiyinə görə tutduğu vəzifədən azad edilmiş, onun yerinə Allahverdi xanın oğlu Davud xan qarabağ bəylərbəyi təyin edilmişdi. Qarabağ qoşunu və Qacar tayfasına rəhbərlik buyruğa əsasən ona tapşırılmış və o, həmin ildən (1627) Qarabağın əmir əl-ümərası olmuşdu. 1627-ci ildə Aleksandr xanın nəvəsi Təhmuraz Şaha boyun əyməyib ona qarşı çıxdıqda, Qızılbaş ordusu Gürcüstana daxil olub iğtişası yatırmış, Kaxetiya valisi Təhmuraz Osmanlı ölkəsinə qaçmışdı (5,109; 6, 1021, 1024, 1065-1066). O, bir qədər sonra Davud xanla əlaqə yaradıb şahdan onun bağışlanmasına kömək etməsini xahiş etmişdi. Davud xan Təhmuraz xanın hərəkətlərindən ciddi şəkildə peşman olduğunu Şaha çatdırmış, onun vəzifəsinə qaytarılmasını xahiş etmiş, nəticədə Şah onu bağışlamış və öz vəzifəsinə yenidən təyin olunması barədə fərman vermişdi (5, 110). Zamanın siyasi hadisələrini düzgün qiymətləndirməyi bacaran I Şah Abbas Osmanlı dövləti ilə müharibə şəraitində yaşadığı bir vaxtda Osmanlı dövlətinin Güney Qafqaz siyasətini nəzərə alaraq Təhmurazın Gürcüstana öz vəzifəsinə qayıtmasına icazə vermişdi. Şahın buyruğu əsasında Təhmuras xan öz qızı və bir çox başqa gürcü əyanlarının oğul və qızlarını girov olaraq etibarlı adamlarla saraya yola salmışdı. Bu arada Söhrab xan gürcü Kartli valisi Simon xanı öldürüb orada hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Təhmuraz xan bu hadisədən dərhal istifadə edib Kartliyə qoşun yeridərək, Söhrab xanı məğlub edib Şahın etibarını qazanmışdı. Bundan sonra Təhmuraz xanın dəfərlə etdiyi xəyanət, əhdi pozması tam bağışlandı və oğlu Georgi Mirzə də Tiflis istisna olmaqla, Kartliyə hakim təyin edildi. Təhmuraz xanın Səfəvi sarayı ilə münasibətinin yenidən yaxşılaşması Davud xanla əlaqədar idi. Bu səbəbdən onların arasında sıx dostluq münasibəti yaranmış və onlar tez-tez Qabrı və Qanıq çayı sahilindəki ovlaqda, Qarabağla Gürcüstan sərhəddində görüşüb ov edirdilər (5, 111). Molla Kamalın yazdıqlarından aydın olur ki, Qarabağ bəylərbəyi Davud xanla Gürcüstan hakimi Təhmuraz yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Qarabağ və Gürcüstanda qarətçiliklə məşğul olurdular ki, bundan daha çox müsəlman əhalisi zərər çəkirdi (4, 85). Buna görə də Qarabağ və Gürcüstandakı vəziyyəti aydınlaşdırmaq, özbaşınalığın qarşısını almaq üçün sipəhsalar Rüstəm xana ordu səfərbər edib Gürcüstana hərəkət etmək göstərişi verilmişdi. O, qullarağası Rüstəm bəyi də özü ilə aparıb Gürcüstana hakim qoymalı idi (4, 85).

Qarabağdakı Qacar tayfasının ağaları Davud xanın kobud davranışından narazı olub dəfərlə saraya bu barədə şikayət etmişdilər. Qacarlar onu cahil hərəkətlərinə görə istəmirdilər. O, Qacarların şikayəti əsasında məsuliyyətə cəlb edilib sorğu-sual edildi. Bu zaman onun istintaqına nə atası Allahverdi xan, nə də qardaşı İmamqulu xan gəlmədilər. Əksinə, bu vaxt İsfahanda olan İmamqulu xan Şahdan icazə alıb Farsa yola düşdü. Davud xan da sorğu-sual başa çatmamış səhlənkarlıq edib icazəsiz Qarabağa getdi. Ancaq Heydər sultan Qoyluhisarlı, Çıraq xan və Yusif ağanın edam edilməsindən qorxuya düşüb Təhmuraz xandan kömək almaq üçün şıkar bəhanəsi ilə onun yanına yola düşdü. O, Qacar tayfasının ağalarını da özü ilə aparıb onların Qabrı çayı kənarında Təhmurazın gürcü əsgərləri tərəfindən qətlə yetirilməsini təşkil etdi (5, 111, 112). Təhmuraz xan Davud xanla razılaşıb Gəncəni qarət etməyi və hətta mümkün olsa bütün Qarabağ ölkəsini ələ keçirməyi qərara aldılar (5, 112). Onlar tezliklə Gəncəyə daxil oldular və şəhər əhalisinə çox ciddi zərər vurdular. Ancaq Təhmuraz xan qoşunu az olduğuna görə Gəncəni dərhal tərk etdi. O, qoşun səfərbər edib Gəncəyə qayıdıb bütün Qarabağı

zəbt etmək fikrində idi. Baş vermiş hadisə haqqında məlumat İsfahana çatdırıldı və iğtişanın genişlənməsinin qarşısını almaq üçün 1631-ci ildə Davud xan tutduğu vəzifədən azad edildi, Qarabağ əyalətinə Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu Qacarın hakim təyin edilməsi barədə buyruq verildi. O cümlədən, Kartli və Kaxetin idarə olunması da Bəkrat xanın qardaşı və Luarsab xanın nəvəsi Larsab qullarağası Rüstəm xan adı ilə tanınan Xosrov xana verildi. Bununla yanaşı, Gürcüstan əyanlarına da ona tabe olmaları barədə hökm göndərildi və Sipəhsalar Rüstəm xanın başçılığı altında ordu göndərilməsi də qərara alındı. Ancaq bu zaman Təhmuraz xan və Davud xan Gürcüstandan qoşun toplayıb Qarabağa gəlmişdilər (5, 114). Davud xan Fars hakimi olan qardaşı İmamqulu xana arxalanırdı. Hesab edirdi ki, bütün Fars, Bəhreyn, Lar, Hörmüz, Xuzistan, Ərəbistan, Həvizə faktiki olaraq İmamqulu xanın olub, bu əyalətlərin 30 mindən ibarət qoşunu da onun səərəmındadır. Həm də belə düşünürdü ki, İmamqulu xanın özünü Səfəvi soyundan hesab edən və hakimiyyət iddiasında olan böyük oğlu Səfiqulu xanın adına xütbə oxunub sikkə zərb ediləcək (5, 115). Davud xan hətta Şirvan, Çuxur-Səəd və Ağısqaya məktub göndərərək ona tabe olmalarını da təklif etmişdi. Onlar da bu məktubu şahə göndərmişdilər (5, 115). Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq İmamqulu xan mərkəzə çağırıldı. O, çox pərişan olub mərkəzə getməkdən çəkinmiş, oğlu Səfiqulu xanı göndərmiş, ancaq bir qədər sonra özü də gəlməyə məcbur olmuşdu (5, 115). İmamqulu xanın Səfiqulu xan, Fətəli xan, Əliqulu bəy adlı oğullarının üçü də edam edildi. İmamqulu xanın özünün qətli isə kürəkəni eşikağası Kəlbəli bəy və Əliqulu bəyə tapşırıldı (5, 116). Onlar dərhal İmamqulu xanı İsfahandakı evindən bayıra çıxarıb qətl etdilər. Şah eşikağası Uğurlu xan Şamlını və vəzir Mirzə Möhsünü Fars əyalətinə göndərdi. Birinciye Fars əyalət hakimiyyətinə nəzarəti ələ almaq, Mirzə Möhsünə isə İmamqulu xanın buradakı əmlakını müsadirə etmək tapşırılmışdı. Bir qədər sonra Uğurlu xan geri çağırıldı və Kuhgiluyə əyalətinə Nağdi xan Şamlı, Lara Kəlbəli bəy hakim göndərildilər. Bəhram bəy Ustaclı isə Sistan hakimi, Bərxudar sultan Zülqədər də Hörmüz hakimi oldular. Davud xan və Təhmuraz xan Qarabağı tərk edib Gürcüstana doğru hərəkət edərkən Məhəmmədqulu xan Gəncəyə çatıb burada hakimiyyəti ələ aldı (5, 117). Sipəhsalar Rüstəm xan, Molla Kamal, qullarağası Rüstəm bəy də güclü ordu ilə Tiflis şəhərinə daxil oldular. Təhmuraz bu xəbəri eşidib Davud xanla Başıaçığa qaçsa da, Başıaçığın sərhədində Rüstəm xanın ordusu onlara çatıb əsgərlərinin çoxunu qətl edilər və xeyli əsir ələ keçirərək geri, Kaxetə qayıdib vilayətin idarəsini qullarağası Rüstəm bəyə tapşırıldı. Alvar və Qori qalalarında tikinti-təmir işləri aparılıb daha da möhkəmləndirildi. Qoridə on iki top yerləşdirib, qalaya Səfiabad adı verildi. Sipəhsalar Rüstəm xanın başçılıq etdiyi ordu Şahın əmri ilə h.1043-cü ildə Gürcüstandan Vana doğru yola düşdü (4, 87).

Baş vəzir Xosrov paşa h.1043-cü (m.1633) ildə Səfəvi sarayına elçisi ilə göndərirdiyi məktubda Sultanın Şahla sülh və dostluq sazişi bağlamaq fikrində olduğu bildirilirdi. Buna cavab olaraq Şah da Cani bəyi həmin elçi ilə Xosrov paşanın yanına göndərərək sülh sazişinin şərtlərini müəyyənləşdirmək tapşırığı vermişdi. Cani bəy Xosrov paşanın ordugahına çatana kimi o, Hafiz Əhməd Paşanın təhriki ilə öldürüldü. Sərhəd paşaları səfirin gəlməsi barədə Ali Osmanlı sarayına məlumat çatdırdılar. O, əmrə əsasən İstanbula getdi. İstanbulda Xosrov paşanın yerinə baş vəzir olmuş Hafiz Əhməd paşailə görüşüb danışıqlar apardı. Ancaq Səfəvi elçisi Xosrov paşanın yanına göndərildiyi, Şahdan Sultana məktub gətirmədiyini üçün Hafiz Əhməd paşanın Sultanla görüşməsinə məsləhət bilmədi (5, 131).

H.1043-cü ildə Tiflisdə olan sipəhsalar Rüstəm xan Gürcüstanın döyüş sursatını, ərzaq ehtiyatını qeydiyyatə alaraq, Qori və Aladər qalasında yerləşdirdi, qalalarda tikinti-bərpa işləri görərək, onları möhkəmləndirdi. Mərkəzdən göndərilən buyruğa əsasən vilayət Səlim xan Şəmsəddinliyə tapşırıldı. Şəmsəddinli əmirləri, əsgərləri Azərbaycan mahalında yurt və

məqamları olan Silsüpür, Şahsevən, Şamlı, Əfşarın bir çox obaları da Kaxetə göndərildilər. Onlar Gürcüstanda yerləşib sabitlik yaratmalı, Van istiqamətindən Naxçıvan və Şərur tərəfə qarət məqsədi ilə yürüşlər edib sərhəd münaqişəsi törədən kürdlərin də qarşısını almalı idilər. Gürcüstandakı ixtişaşlara son qoyulub sabitlik yaradıldıqdan sonra Rüstəm xanın ordusuna Vanın tutulması tapşırılmışdı (5, 134).

Qızılbaş ordusu Vanı tutmaq üçün hərəkət etdikdə Diyarbəkr bəylərbəyi Murtuza paşa Kəffə, Maraş, Qaramana adamlar göndərdi və sancaq bəylərdən güclü qoşun səfərbər etdi. Ərzurum bəylərbəyi Xəlil paşanın 15000 nəfər əsgərdən ibarət olan ordusu da Murtuza paşa ilə birləşdi. Onlar 40000-lik ordu ilə Vana doğru hərəkət etdilər (5, 137).

Bu zaman Van sərhəddindəki qızılbaş qoşununun ümumi sayı 10-15 mindən çox deyildi. Osmanlı paşalarının böyük ordu ilə hücumu və sərhəddəki vəziyyət barədə xəbər Səfəvi sarayına çatdırıldı. Dərhal Çuxur-Səəd bəylərbəyi Təhmasibqulu xana öz ümərə-ye tabinləri və 3-4 mindən ibarət qoşunu ilə hərəkət edib əsas ordu ilə birləşmək haqqında göstəriş verildi. Eşikağasıbaşı Uğurlu xan Şamlının sərəncamında olan bacarıqlı gəncələr, qulam və qorçulardan ibarət 10000 nəfərlik qoşuna, həmçinin Urmiya hakimi Kəlbəli xan Əfşarın alayına da əsas ordu ilə birləşmək tapşırıldı. Lakin onlar Vana çatana qədər artıq Osmanlı ordusu qalaya yaxınlaşmış və burada olan qızılbaş ordusu isə mühasirəni nizamlı təşkil etmədiyindən onların arasında pərakəndəlik yaranmışdı. Çağırılmış hərbi müşavirədə qəbul edilən qərara əsasən ayrı-ayrı qızılbaş dəstələri birləşib şəhərin yarım fərsəngində yerləşdilər. Qızılbaş əmirləri yenidən toplaşib döyüşə girmək barədə qərar qəbul etdilər və bu barədə sipəhsalara məlumat verdilər. Sipəhsalar onların rəyi ilə razılaşıb döyüşə başlamalarına icazə verdi (5, 138). Osmanlıların top, tufənglə təchiz edilmiş ordusu müşavirənin növbəti günü qalaya çatıb dayandılar. Qarşı tərəfin ordusu sipəhsalar və əmirlər sağ, sol cinah ordularını döyüşə hazır vəziyyətə gətirmişdilər. Osmanlıların sağ cinah ordusu hücumla başladı. Bu zaman başda minbaşı Mir Fəttah olmaqla İsfahan tufəngçiləri, qızılbaş dəstəsi, qulamlardan ibarət olan sol cinah ordusu çox böyük qəhrəmanlıq göstərdilər. Osmanlılar az da olsa itki verdilər (5, 139). Qullarağası Rüstəm xan da öz hərbi dəstəsi ilə qalaya çatıb döyüşə girdi. Xəlil paşa Diyarbəkrə dönməyə məcbur oldu. Qızılbaş ordusu günlərlə davam edən müharibədə qalanı ələ keçirdilər. Qızılbaşlar qalada tufəngçilər dəstəsi və xeyli hərbi sursat yerləşdirdikdən sonra qış soyuqları başlayınca Təbrizə doğru geri döndülər (5, 140; 3, 88).

H.1044-cü ildə Çuxur-Səəd bəylərbəyi və İrəvan əmir əl-ümərası Təhmasib qulu xanın gizli xəbər gətirənləri Osmanlı Sultanı IV Muradın Üsküdardan güclü ordu Səfəvi sərhəddinə doğru hərəkət etməsi barədə məlumat əldə etmişdilər. Bağdad əmir əl-ümərası Bektaş xan da Osmanlı sərdarının Hilləyə hərbi yürüş barədə göstəriş verməsi haqqında məlumatı mərkəzə çatdırmışdı (5, 156). Şah Səfi dərhal hərbi səfərbərlik keçirib müharibəyə hazırlaşmaq və lazım olduqda gözləmədən hərəkət etmək haqqında vilayət hakimlərinə tapşırıq verdi (5, 156).

H.1044-cü ildə Dadyan vilayətinin valisi Ləvənd xan bacısı Titifalini Rüstəm xana nişanlayıb sədaqətli bəndə zümrəsinə daxil olub dövlətə sığındıqda, Başiaçıq hakimi Təhmurazla ittifaqa girib bu nigah müqaviləsini pozmaq üçün Dadyana hücum etməyi qərara aldılar. Rüstəm xan bu hadisədən xəbərdar olduqda dərhal Qarabağ, Şirvan və Kartli əmirləri ilə birlikdə bu fitnəni dəf etmək üçün Başiaçıqın əsas dayaq məntəqəsi Altunqalaya hərəkət etdi. Bu zaman Ərdəhan hakimi Səfər paşanın Başiaçığa kömək üçün göndərdiyi ordu da gəlib çatmış və ilk döyüş əməliyyatında Rüstəm xanın qoşunu pərişan olsa da, döyüşün sonrakı gedində qələbə çalmışdılar. Dadyan ordusu da döyüşə girdikdən sonra əks tərəfin bir çox sərkərdəsi, 2-3 min əsgəri öldürüldü. Qələbədən sonra Ləvənd xan bacısını yaxınları və mühafizə dəstəsi ilə Rüstəm xanın ordugahına yola saldı. Ona fəxri xələt və yüyəni, yəhəri qızılla

işlənmiş at hədiyyə göndərildi. I Şah Səfinin buyruğu ilə Təbrizdə Ləvənd xanın adına Dadyan valisi olması haqqında yeni fərman yazılıb göndərildi (5, 158, 159).

H.1044-cü ilin əvvəllərində gizli xəbər gətirənlərin məlumatları yoxlanıldı və məlum oldu ki, Sultan Muradın ordusu İrəvan qalasını tutmaq üçün artıq hərəkətə başlamışdır. Şah ciddi hərbi hazırlıq işləri aparılması haqqında göstəriş verdi. Osmanlı əsgərlərinin hərəkət yolu üzərindəki otlaqlar, taxıl zəmiləri yandırıldı, su quyuları məhv edildi. Söhbət yasovulu Cani bəy Şamlı göstərişə əsasən İrəvan vilayətinə yola düşdü. Çuxur-Səəd, Şirvan, Qarabağ və digər əyalətlərin ordusu da onun sərəncamına verildi. Osmanlıların əyalətə daxil olacağı təqdirdə orduya onların dəf edilməsi tapşırıldı. Bu ərəfədə Gürcüstanda Kaxet vilayətinin hakimi Səlim xan Şəmsəddinli vəfat etdi və Gürcüstanda sabitliyi qoruyub saxlamaq, bölgənin sərhədlərini gücləndirmək zərurəti gündəmə gəldi. Bu məqsədlə Kaxetə yeni hakim təyin edildi və Xorasan tufəngçilərinin minbaşısı Mirzə Məhəmməd Pirzadə də öz dəstəsi ilə şimal-qərb hüdudlarını qorumaq üçün Kaxetə göndərildi. Siyavuş sultan Dərbənd hakimliyindən azad olundu və ora Şahverdi bəy Ustaclı hakim göndərildi. Sabiq Şirvan bəylərbəyi Qazax xan Bağdad qalasını təmir edib möhkəmləndirmək üçün ora yola salındı. İsfahanın tufəngçilərinin minbaşısı Mir Fəttah və Bağdadda minbaşı olan oğlu Ağsa Sadiq də min nəfər tufəngçi ilə İrəvana göndərildi. Sipahsalar, divanbəyi, tufəngçiağası Rüstəm xanın yerinə Şahbəndə xanın oğlu Pırbudaq xan Azərbaycan bəylərbəyi təyin edildi və ona yüksək əmir (sərkərdə) rütbəsi verildi. Divanbəyi vəzifəsi isə Rüstəm xandan alınaraq qardaşı Əliqulu bəyə tapşırıldı (5, 161, 165, 166).

H.1044-cü (m.1634) ildə IV Sultan Muradın top, mancanaq, qoçbaşı ilə təchiz olunmuş ordusunun əsas məqsədi ilk növbədə Təbrizi fəth etmək olsa da, Van qalasını tutduqdan sonra ordu İrəvana doğru hərəkət etdi. Bu barədə Səfəvi sarayına xəbər verildi və dərhal göstərişə uyğun olaraq səfərbərlik keçirildi, qorçular, qulamlar, tufəngçilər Təbrizdə sipahsalar Rüstəm xanın düşərgəsinə gələrək onun başçılığı altında birləşdilər. Bütün istiqamətlərdə Osmanlı ordusunun qarşısının alınması barədə qərar qəbul olundu (5, 168). 10 avqust 1634-cü ildə İrəvan qalası IV Sultan Muradın ordusu tərəfindən mühasirəyə alındı. Bu zaman qızılbaş ordusu Sultaniyyədən hərəkət edib Qarabağa daxil olmuşdu. Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan, Şirvan əyalətinin əmir əl-ümərası Fərrux xanın əldə etdiyi məlumatlardan aydın oldu ki, İrəvan hakimi Təhmasibqulu xan 6 gün müdafiə olunsada (5, 169), qala qapılarını Sultan Muradın ordusunun üzünə açaraq təbə olmuşdur. İ.K. Pavlova Məhəmməd Məsum bin Xacəki İsfahani və Katib Çələbinin məlumatlarına istinad edərək IV Sultan Murad tərəfindən İrəvanın 11 səfər (27 iyul) 1635-ci ildə tutulduğunu və bu tarixin daha dəqiq olduğunu yazmışdır (6, 69). Məhz bu səbəbdən də Sultan Təhmasibqulu xana iltifat göstərərək onu İstanbula göndərmişdi. İrəvanda 10-15 min nəfər yeniçəri və digər qoşun hissələrini yerləşdirən IV Sultan Murad vəzir-i əzəm Murtuza paşanı da onlara sərkərdə təyin edib, Təbrizə doğru hərəkət etdi. Sipahsalar İrəvandan Təbrizə qədər yolboyu bütün bölgələrdə otlaqları yandıraraq, ərzaq ehtiyatını məhv etdirmişdi. Bu zaman topçubaşı Murad bəy və digər qızılbaş dəstələri İrəvana yaxınlaşdılar. Sultan Murad 6 rəbiol əvvəl 1044-cü (sentyabr 1634) ildə Təbrizi ciddi müqavimətə rast gəlmədən tutdu. Bu zaman yaylaqda olan Şah qullarağası Siyavuş bəyi bir dəstə qulamla sipahsalara köməyə göndərirdi (5, 171; 4, 90).

Sipahsalar Rüstəm xanın ordusu Təbrizə yaxınlaşıb osmanlılarla savaşa girdikdə, qızılbaş qazilərindən ehtiyat edən Sultan Murad Təbrizdə üç gündən artıq qala bilmədi. Səlmas istiqamətində geri çəkilməyə məcbur oldu və İstanbula qayıtdı (5, 172). İ.K.Pavlovanın yazdığına görə, İran ordusunun Təbrizi mühasirə etməsi nəticəsində şəhərdə aclıq başlanmış və bu da osmanlıları qalanı təslim etməyə məcbur etmişdi (6, 69).

Sultan Murad Təbrizi tərk etdikdən sonra dövlətin əmirləri, vəzirləri, sərdarları, başçıları, əyanları hərbi müşavirə çağıraraq qışın çox sərt olmasına, ərzaq və sursat qıtlığına baxmayaraq, İrəvanın geri alınması barədə qərar qəbul etdilər (5, 173). Qalanı geri almaq üçün ilk növbədə lazım olan hərbi alətlərin, avadanlıqların toplanıb bir yerə yığılması barədə fərman verildi. Naziri-i biyutat Həsən bəyə İsfahanda qala alınması üçün mövcud olan toplardan bir neçə yararlanmaq tapşırıldı. Lar vilayətinin hakimi Kəlbəli xana, söhbət yasovulu Əliqulu xana (sipahsalar Rüstəm xanın qardaşı) Xoydakı yoldaş adlı balyeməz (uzun mənzilli) topu təmir edib İrəvana gətirmək həvalə olundu. Dərhal göstərişlər yerinə yetirildi. Zəfər bayrağını qaldıraraq Mərənd yolu ilə İrəvana hərəkət etdilər (5, 174). Gürcüstana göndərilmiş Azərbaycan, Şirvan, Qarabağ, Bərdə və Cavanşir ordusu bu zaman qullarağası Siyavuş bəyin komandanlığı altında Qarabağda qışlaqda idi (5, 176). Onlar yanlarında olan bir ədəd uzaq mənzilli topu İrəvana göndərdilər. Topçubaşı Murtuzaqulu bəy topların atəş məsafəsində yerləşdirilməsinə rəhbərlik edirdi (5, 176). Nazir-i biyutatın göndərdiyi qazmaçılar, fəhlələr, tufəngçilər də artıq qalaya çatmışdılar. Topları qala bürclərinə bərabər yerlərdə atəş məsafəsində yerləşdirdilər. Top atəşindən sonra Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu müsahib Qacar, Lar hakimi Kəlbəli xan, Kəskər hakimi Əmir xanın alayları dağıdılmış bürç istiqamətində hücum etdilər. Oxçular, tufəngçilər də savaşa daxil oldular. Sultan IV Murad İrəvan qalasını fəth etdikdən sonra onun müdafiəsində yalnız Murtuza paşanın ordusunu saxlayıb İstanbulla qayıtmışdı. Katib Çələbinin yazdığına əsasən, bu zaman İrəvan altındakı osmanlı ordusunun sayı 120000 nəfər idi. 1635-ci il rəcəb ayının 15-də (5 dekabr) Səfəvi ordusu İrəvana yaxınlaşdı. Qalanın uğurla mühasirə edilib tutulması üçün komandan təyin edilmiş Azərbaycan bəylərbəyi Rüstəm xan qoşunu bir neçə hissəyə böldü. Bu zaman Azərbaycan, Qarabağ və Şirvan əmirlərinin də hərbi dəstələri Rüstəm xana köməyə gəldilər. İranlılar balyeməz adlı iri və uzaqvuran türk toplarından istifadə edirdilər. Bu toplar sözsüz ki, türklər geri çəkildikdən onların əlinə keçmişdi. Bu dövrdə Səfəvi dövlətində də top tökülürdü, lakin top istehsalı Osmanlı ilə müqayisədə aşağı səviyyədə idi (6, 69). Pavlovanın yazdığına əsasən, İrəvanın mühasirəsi zamanı I Şah Səfinin məiyyətinin tərkibində Məhəmməd Məsum da var idi. Salməçinin yazdığına görə, şahın ordusu İrəvana çatdığı zaman Rüstəm xan artıq hərbi əməliyyatlara başlamışdı. Şəhərə hücum başladıqda birinci növbədə Bürç-i Sefidin, yəni iç qalanın ələ keçirilməsinə cəhd göstərildi. Qalanın ələ keçirilməsi mahir hərbiçi Qarabağ bəylərbəyi Məhəmmədqulu xan Qacara, Lar hakimi Kəlbəli xana, Kəskər hakimi Əmir xana tapşırılmışdı. Qalanın fəthində mirşikarbaş Xosrov bəy xüsusi ilə fərqlənmiş, ağır yaralanmasına baxmayaraq hücumu keçərək Bürç-i Sefidi ələ keçirib dağıtmışdı. Məhəmməd Məsumun məlumatına əsasən, türklər bəciddi müqavimət göstərdiyinə görə mühasirə uzanmış və Səfəvi ordusu İrəvan altında dörd ay dayandıqdan sonra I Şah Səfi ramazan ayının 25-də (5 mart 1636) qalaya hücum əmrini vermişdi. Orduya yeni komandan təyin edilmiş Xələf bəy üç gün davam edən ağır döyüşdən sonra şəhərə əsas ordunun yolunu açmışdı (6,70). Divanbəyi Əliqulu bəyin ordusu da köməyə gəldikdən sonra osmanlılar geri çəkilərək Narın qalaya sığındılar. Yeddi gün davam edən müqavimətdən sonra şah ordusu Narın qalanı ələ keçirdi və artıq bu Osmanlı üzərində tam qələbə demək idi. Katib Çələbi Murtuza paşanın sultana xəyanət edərək qalanı qızılbaşlara təslim etdiyini göstərsə də bu fakt digər mənbələrin məlumatları ilə təkzib olunur. Belə ki, Məhəmməd Məsumun yazdığına əsasən, Murtuza paşa döyüşdə ağır yaralanaraq vəfat etmişdi və şəvval ayının 25-də (2 aprel 1636) Səfəvilər İrəvan qalasını ələ keçirdilər (6,71). İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə isə qızılbaş ordusu 11 aprel 1635-ci ildə İrəvanı geri qaytarmışdılar (5,177). H.1045-ci (m.1636) ildə Lar hakimi Kəlbəli xan Çuxur-Səadə əmir əl-

ümərə təyin edildi, bərpa və tikinti işlərinin aparılması, qalanın ərzaq və sursat məsələlərinin həlli ona tapşırıldı (5, 182; 4, 91).

İrəvan qalasında təmir-tikinti işləri görüldü və nizam-intizam yaradıldıqdan sonra ordu Araz çayında daşqın olduğu üçün Ordubad-Əlidərəsi-Bərgüşat yolu ilə hərəkət edərək Xudafərin körpüsündən keçməklə Qəzvinə döndü (5, 186-187).

Beləliklə, 1635-1636-cı illərin hərbi əməliyyatları Səfəvi ordusunun qələbəsi ilə başa çatdı. İrəvan altında çoxsaylı qızılbaş ordusunun toplanması nəticəsində uzun müddətli mühasirədən sonra I Şah Səfi Cənubi Qafqazın strateji baxımdan mühüm məntəqəsini geri almağa müvəffəq oldu. İ.K. Pavlova Səfəvi ordusunun bu nailiyyətini qiymətləndirərkən I Şah Səfiyə mərkəzləşdirilmiş güclü bir dövlətin miras qalması amilini xüsusi olaraq vurğulamaqla heç də səhvə yol verməmişdir (6, 72). Ümumiyyətlə onu da qeyd etmək lazımdır ki, İ.K. Pavlova XVII əsrin 20-30-cu illərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini üç mərhələyə (I. 1629-1635, II. 1635-1636, III. 1637-1639) bölərək araşdırmışdır.

İrəvanın fəthindən sonra Xələf bəy süfrəçibəşi Hillə qalasına yol çəkmək üçün göndərildi. Burada yol çəkilişində bir çox evlər plana düşüb sökülüb və əhaliyə məxsus xeyli xurma ağacı kəsilmiş, nəticədə ev və bağ sahiblərinə külli miqdarda ziyan dəymişdi. Təxminən ev və xurma ağacı sahiblərinə 4300 tümən zərər dəymişdi. Şahın göstərişi ilə ev və bağ sahiblərinə dəymiş zərər tam ödənilirdi.

H.1046-cı (m.1636) ildə Osmanlı dövlətinin baş vəzirinin İsfahana göndərdiyi elçinin apardığı diplomatik danışıqlar nəticəsində İrəvanda əsir olan Qars bölük başısı Mahmud ağa və digər Osmanlı əsirləri azad edilib ölkələrinə göndərildilər. Şah Səfi süfrəçibəşi Maqsud Sultanı Osmanlı səfiri ilə İstanbulla elçi göndərdi (5, 193). Səfəvi elçisi İstanbulda danışıqlar apararkən h.1047-ci (m.1638) ildə Bağdad bəylərbəyi Bektaş xan xəbər göndərdi ki, Sultan baş vəzir Məhəmməd paşanı öldürmüş və onun yerinə Bayram paşanı təyin etmiş və ona Bağdada hücum edib oranı fəth etməyi tapşırırmışdır. Bu vaxt Osmanlı dövlətindəki Səfəvi elçisi süfrəçibəşi Maqsud Sultan geri qayıdıb Osmanlı ordusunun İstanbuldan artıq Bağdada yola düşməsi xəbərini gətirdi (5, 204).

Bagdad hərbi yürüşündən Səfəvilərin diqqətini yayındırmaq üçün h.1047-ci ildə Qars, Diyarbəkr, Ərzurum paşaları birləşib İrəvana qarət məqsədi ilə yürüş təşkil etdilər. Vilayətin bəylərbəyi Kəlbəli xan İrəvan qalasını möhkəmləndirərək çətinliklə olsa da onların qarşısını almağa nail oldu (5, 206).

İrəvanın qızılbaş qaziləri tərəfindən 1635-ci ildə geri alınması Sultan Murada ağır təsir etmiş və qızılbaşlardan öcalmaq üçün Bağdadı fəth etməyi qərara almışdı. Artıq bu məqsədlə 1638-ci ildə Bağdad üzərinə qoşun göndərilmişdi. Bu barədə Səfəvi sarayına da xəbər çatmış, Osmanlı ordusunun qarşısını almaq üçün qızılbaş təvaçiləri ayrı-ayrı vilayətlərdəki qoşunu vahid cəbhədə birləşdirmək üçün hərəkətə başlamışdılar. Belə ki, nazir-i biyutat Hüseyn xan (5, 214) Əlişəkər, Kürdüstan, Luristan əmirləri və hakimləri ilə əlaqə yaradıb onların alaylarını vahid cəbhədə birləşdirib, Bağdad ətrafının boşaldılması əmrini alaraq, dərhal də fəaliyyətə başladı. Sipahsalar Rüstəm xanın qardaşı söhbət yasovulu İsa bəy Azərbaycana göndərildi. Azərbaycan əmirlərinə göstəriş verildi ki, qoşunlarını səfərbər edib müharibəyə hazırlaşsınlar. Darülrşad Ərdəbil hakimi Nəzərəli xan, Ağa xan Müqəddəm, Sarı xan Talış dərhal qoşunlarını səfərbər edib birlikdə Bağdada hərəkət etməli idi. Kuhgiluya bəylərbəyi Nağdi xan, Doruğ hakimi Mehdixan sultanın oğlu Muradxan bəy, topçubaşı Murtuzaqulu bəy, İnallı və Əcirli yüzbaşılardan da süvari, topçu, tufəngçilərdən ibarət qoşunla Bağdada hərəkət etmək barədə göstəriş aldılar. Bu zaman Bağdad qalasının qoruyucularının sayı təxminən 20000 nəfər idi.

Ərzaq, sursat və xüsusilə badlic, balyeməz, zərbzən topları üçün barıt, qurğuşun, fitil hazırlığı barədə də əmrlər verilmişdi (5, 215).

Bir neçə gündən sonra İsfahandan Şah Səfinin ordusu da Bağdada yola düşdü. Rüstəm xan (5, 115) və Azərbaycanın digər əmirlərinə layları da Şahın ordusu ilə birləşdilər. Bu əsnada İsfahan tufəngçilərinin minbaşısı Mir Fəttah tufəngçi ağası təyin edilib, Bağdada göndərildi. Böyük hərbi təcrübəyə malik Xələf bəy çərçəbəbə da Bağdada yola salınmışdı. Ərəb İraqının bəylərbəyi Bektaş xan və Bağdada köməyə gəlmiş əmirlər müdafiə mövqeyini üstün tutdular. Sultan Muradın ordusu bundan istifadə edib qalanı mühasirəyə aldı. Bu zaman baş verən su daşqınları şəhər əhalisinə ciddi ziyan vurmuş və qalanı bir neçə yerdən dağıtmışdı. Qazilər çətinliyə dözürlər, sinələrini sipər edib qalanın divarlarını təmir edib qoruyurdular (5, 216). Osmanlı ordusu qırx gün ərzində çətinliklə qalaya yaxınlaşdı. Onların Bağdada yaxınlaşması qalanın müdafiəsini xeyli çətinləşdirdi. "Zeyl-i tarix-i alamara-yi Abbasi" də qeyd edilir ki, təkcə bir gün ərzində Osmanlı topçuları Bağdadın qala divarlarına 45000 mərmə atmışdılar ki, onların hər birinin ağırlığı Təbriz çəki vahidi ilə 24 batman idi. Getdikcə mühasirə daralır, həm qala müdafiəçiləri, həm də şəhər əhalisinin itkiləri çoxalır, ruh düşgünlüyü gərginliyi daha da artırırdı. Belə bir vəziyyətdə Bektaş xan çıxılmaz vəziyyətdə qalıb bir nəfəri Osmanlı baş vəzirinin yanına göndərərək döyüşü dayandırmağı, sülh bağlamağı təklif etdi. Sultan Murad bunu çoxdan gözləyirdi, bunu böyük qələbə sayıb belə bir şərt irəli sürdü ki, Bektaş xan özü qaladan çıxıb onun hüsuruna gəlsin və sülh danışıqlarına başlanılsın. Bektaş xan bir neçə nəfər əmir, minbaş, yüzbaş, ilə qaladan çıxıb sultanın hüsuruna getdi. Sultan Murad müqavimət dayandırılıb qala qapıları açılsa əmirlərə, qala mühafizəçilərinə aman verəcəyinə təminat vədini verdi (5, 117). Yalnız bundan sonra Sultan Muradın qoşununun qalaya daxil olmasına yol verildi. Ancaq o, şərtinə əməl etmədi və ilk növbədə əmirlər əsir götürüldülər, qətl və qarət də yol verildi. Bektaş xan və onunla Sultan Muradın hüsuruna getmiş minbaşlar, yüzbaşlar, əmirlər isə yaxşı qarşılanmış və onlara aman verilmişdi. Ancaq Bektaş xan çox pərişan və peşiman olub canına qəsd etmişdi (5, 218). 12 yanvar 1638-ci ildə Bağdad tutulduqdan sonra Xələf bəy, Mir Fəttah, Nəğdi xan və Əliyar xan Gəraylı Sultanın xidmətinə göndərilmiş, qaladakı əmirlərin bir çoxu isə ölüm cəzasına məhkum edilmişdi (5, 94). Sultan Murad sülh müqaviləsini hazırlamaq üçün başvəzir Mustafa paşanı naib təyin edib özü İstanbulla yola düşdü. Əmrə görə Mustafa paşa Qızılrebata dönüb burada yerləşməli, adət-ənənəyə uyğun sülh müqaviləsi hazırlanıb imzalanmalı idi (5, 219). Sülh danışıqları başlanana qədər isə Sultan Muradın adından Məhəmmədəğa vasitəsilə Şah Səfiyə dostluq məktubu göndərilmiş, tərəflər arasında sülh müqaviləsinin bağlanması təklif edilmişdi. Məhəmməd Ağa ilə Məhəmməd-qulu bəy Cığatayda Səfəvi dövləti tərəfindən sultansarayına elçi göndərildi. Bununla yanaşı, şahın xüsusi fərmanı ilə Sarıxan Talış, Nədrəlibəy Türkmən və Canıxan qorçibaşının bacarıqlı vəziri Qızıl rebata göndərildi.

İ.K.Pavlovanın fikrinə görə Bağdad yaxınlığında Səfəvilərin məğlubiyyəti və Bağdadın itirilməsindən sonra ölkə daxilində böhran prosesi başladı. Şah ordusunun gücünün zəifləməsi isə bilavasitə istedadlı hərbi rəislərin öldürülməsi ilə bağlı idi. Osmanlıların Bağdadı tutmasından sonra IV Sultan Muradın geri qayıtması zamanı yaranmış əlverişli fürsətdən I Şah Səfi istifadə edə bilmədi. Müəllifin fikrincə, bütün bunlar döyüşlərdə çoxlu əsgər itirilməsi və şahın ətrafındakıların passivliyi ilə bağlı idi (6,74). Məhəmməd Məsumun məlumatlarından aydın olur ki, I Şah Səfinin məğlub olmasına baxmayaraq müharibə qurtardıqdan sonra Səfəvi sarayında şənliklər təşkil edilmişdi. Bu bir daha təsdiq edir ki, Şah hökuməti Osmanlı ilə müharibəni davam etdirməkdə maraqlı deyildi və artıq Bağdadın itirilməsi ilə barışmışdılar. Bunu sarayda təşkil edilmiş şənliklərdə Bağdadın yeni Osmanlı hakimi Məhəmməd paşanın səla-

hiyyətli nümayəndəsinin iştirak etməsi faktı da bir daha təsdiq edir (6, 74). Osmanlı elçisinin Səfəvi sarayına gəlməsinin əsas səbəbi saraydakı vəziyyəti ötrənmək və şahı sülh bağlamağa sövq etmək idi. Məhəmməd Məsumun məlumatlarına əsasən İran-türk münasibətlərində ilk dəfə idi ki, sultan sülh təşəbbüsçüsü kimi çıxış edirdi (6, 74).

I Şah Səfi osmanlıların təkliflərini razılıqla qəbul etdi. Artıq ordunun bir hissəsinin Qəndahara göndərilməsi qərara alındığına görə qərb cəbhəsində döyüş əməliyyatlarının davam etdirilməsi mümkün deyildi. Osmanlıların yeni hücumlarından ehtiyat etdiyinə görə o, müharibənin dayandırılmasına tələsirdi. Müharibənin dayandırılmasında təkcə I Şah Səfi deyil, Osmanlı sultanı da maraqlı idi. Belə ki, Məhəmməd Məsumun Məlumatına görə, 1639-cu ilin əvvəlində IV Sultan Muradın Uvar xan adlı bir qardaşı ona qarşı üsyan qaldıraraq saraya daxil ilub hətta sultanın anasını belə qətlə yetirmişdi (6, 74).

Məhz bu səbəblər üzündən Qızılrebata göndərilmiş Səfəvi nümayəndələri Osmanlı baş vəziri Mustafa paşa ilə birlikdə dostluq və sülh müqavilə naməsi hazırladılar. Tərəflər arasında mükəmməl məzmunlu sülh müqaviləsi bağlandı və müqavilənin surəti Sarı xanla Şaha göndərildi. "Zeyl-i tarix-i alamara-yi Abbasi"yə görə, tərəflər arasında bağlanmış müqavilənin sonuncu surəti Münşi əl-Məmalik Mirzə Əbdülhüseyn tərəfindən yazılmışdır. Mənbədə müqavilənin mətni fars, həm də türk dilində verilmişdir. Müqavilənin fars dilindəki mətnində qeyd olunurdu ki, böyük vəzir Mustafa paşanın göstərişi ilə ona vəkalət verilmiş və həvalə olunmuşdur ki, sülh qaydaları və müqavilə sənədləri, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini elə apar-sınlar ki, fitnə-fəsad əhlinin söz-söhbətinə səbəb olmasın. Biz də sakinlərin rifah halını yaxşılaşdırmaq üçün xanlığın vəliəhdinin etimadlı əmirlərindən olan Sarı xana göstəriş vermiş və bizim şərəfətli tərəfimizdən vəkil olunmuşdu ki, sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi və sülh şərtlərinin həyata keçirilməsi tərəflər arasında dövlət qanunlarına uyğun olaraq müəyyənləşdirilib yazılı şəkildə təsdiq olunsun. Sərhəd və sunurlar müəyyənləşdirilib, bağlanmış əhd-peyman möhkəmləndirildikdən sonra Darüssəlam Bağdad və Azərbaycan tərəflərini bu ünvanla müəyyənləşdirsinlər. Padşaha və onun vilayət sülalələrinə mənsub olan yerlər Cəstan, Badray və Məndəlcindən sərhəd zonasında yerləşən Dərtəngə qədərdir. Səhrələr padşaha mənsubdur, dağlar dövlət və vilayət sülalələrinə mənsubdur. Caf, Ziyəddin, Harumi padşaha, Birə və Rəzəbi isə vilayət dudmanlarına mənsubdur. Dağ qalası olan Zəncir xarab edilsin. Ərəb tərəfdə olan kəndlər padşaha, şərq tərəfdə olan kəndlər isə vilayət dudmanlarına mənsub edilsin. Zələm qalasının yuxarısında yerləşən dağ, onun Zələm tərəfə baxan hissəsi Rum padşahına, Urman qalası və ona tabe olan qala, orman və kəndlər vilayət dudmanlarına mənsub hesab edilsin. Suz Gündükçıxanda olan Şəhrüzur şəhəri, Qızılca və ona tabe olan (yerlər) padşahın dövlət mənsublarına, Məhrəman və onun tabeliyində olan yerlər vilayət dudmanları mənsublarına aiddir. Azərbaycan mahalına gəldikdə, hər iki tərəf arasındakı Qotur qalası, Maku qalası və Mağazberd qalası xarab edilsin. Dudmanın bir qrup əmir və hakimlərinə verilsin ki, onlar ondan artığına layiq deyillər.

Müqavilənin sonrakı şərtlərində qeyd olunur ki, camaatı sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşatmaq üçün onların arasında dostluq yaratmalı, bir-birinin şənliklərində iştirakını təşkil etməli, bayram günlərində birgə şənlik keçirmələrini təşkil etməlidirlər (5, 220-223)

Sarı xanla göndərilən, Sultan Muradın vəkaləti ilə vəziri-ə-əzəm Mustafa paşanın türkcə tərtib etdiyi sunurnamənin transliterasiyası:

...həzrətlərinin hərəfi-əla cəlalətməğrun və canibi-əsnayi-səadətməşhurlardan həll və əqdi-omuri-mülk və milləti-məmur və məzun, ixtiyari-sülh və cəng məxsusunda tofiğ yaftə icazati-hümayun olmaqla vəkaləti-mütləqə və niyabəti-mühəqqiqə mərhəsbilə əsakiri-islami-

nüsrət əncami Bağdad altında qaldırıb mütəvəkkilən Əliyyə Allah-tala Əcəm vəlatına teyimənəzil və mərahilə ağaz və ahəng olunub, Haruniyə nam mənzilə nüzul olunduqda.

Şahı-alicah və şövkət dəstgahı-xosrovi-fələk, bargahi-sitarəsipahi-ali-yi Allahi-təali...-canibi-başəriflərindən səadətli və əzəmətli padşahımıza namələri və bu həqirə məktub mülatifət xütəmələri ilə qədvətülümra və ümdətül-kübra Şəmsəddin Məhəmmədqulu bəy eşikağası elçilik təriqilə gəlib şah həzrətləri islah zatülbeyn və sülhü səlah canibeyn xüsusunda iradə edərlərdiyi təskini-atəşi-cəngü cidal və dəfü rəfi-qübari-hərbü qətal olunmasına tələb etməyin, biz dəxi nəsi-şərifilə əməl etməgi məxəzimiz məcməlvə məfsəl-əmnü istirahəti İbadullah üçün sülhə riza verib layiqi-dövləti-tərəfeyn və müvafiqi-ərzü namusi-canibin olan vəchə-vəchə üzrə əhvali-sülhə feysəl vermək babında şahı-valacah həzrətlərinin tərəfi-qərinül-şəriflərindən bir mötəmədəleyh kimsə toykil buyrulub irsal olmaq üçün hüzuri-cəmcəhiyə məktub göndərilmişdi və əlhəleyi-həzə büsatı-sülh və səlah, rəbtü ertebati-müsəlihə mostoucebül-fələh və istiqrarı-müvasiq, əhudü təyini-əhvali-sünur və sərhəd üçün bu sülh və səlahi-xeyrəncami-ati əlbəyane nəhci-şərhi-quyəm üzrə tərəfi-əşrəfi-həzrəti-şahidən vəkili-mütəməd olub iniqadi-müsəlihə və müahidəyə məmur və məfuzi-əleyhü mütəqəllid olan cənabi-imarətməbi-əyalətnəsəbi-müsadiğət-ünvan Sarı xan damsaiyül-təmami-məsəlehül-əmn və əl-iman Zəhabnam mənzildə gəlib orduyi-hümayuni-Xudavəndqariyə daxil olduqdan mərasimi-məhmannəvazi riayətindən sonra hicrəti-nəbuyəəleyh əfzəl əfzəlul-səlavət veltəhiyyənin bütün qırx doqquz sənəsində vəqə olan məhərrəmül-hərəmi əzmullahi-təala beynəlnamın on dördüncü günü bir vəqti-xürrəm və səəti-meymənət touamidi ki, orduyi-humayunda olan vüzərayi-əzam və miri-miran-aliməqam və ağayani-zuyəlehtiramdan nikçəri ağası və altı böyük ağaları və sair kübərayi-əskər üzəmayi-fəşğəri-zəfərpeykər ilə divani-ali qurulub bilmüşəfiyyəi-nizaməhval və intizamı-hal vədayei-xaliquəl-bərəya üçün tərəfindən tərbiyət olan müqəddəmat bu vəchilə nəticəbəxşayi-şekli həsən və canibindən ibraz olunan həcəc və bərahin qəzayayi-müsəlihə bu növilə mümsəzi-qələm icabət şümul olmuşdur ki, Bağdad vilayətində Cəstan, Bədrə, Məndəlcin, Dərtəng, Dərnə səadətli padşahımıza mütəəlliq olub Mündəlcindən Dərtəngə varınca səhra olan məhəllər bu tərəfdən zəbt oluna və Taği - Şah tərəfinə mütəəlliq olana, Zəncirqala ki, Tağın qalasında vəqə olmuşdur, Bəxlob tərəfi-ərəbisində vəqə olan köylər canibi-xudavəndqaridən və tərəfi-şərqisində olan qəryələr canibi-şahın zəbt oluna və Şəhri-Zülqərində Zələm qalasının balasında olan tağın gələyi məzburiyə nazir olan tərəfi canibi padşahidən, qələyi-Urman təvəbyi olan qəryələr tərəfi-şahdan zəbt oluna və Şəhri-Zula çıxan kədü key sünur təyin olmuşdur. Qızılca qala və təvəbi canibi-əşrəfi-şahənşahi, Məhrəman və təvəbi canibi-şahidən təsərrüf oluna Dəvan sərhəddində Qotur, Makur və Qars canibində Məazberd nam qalalar tərəfindən yıxdırılı məvadi-məzburi-mötəbərdən məəda, Axsəğa, Qars və Van, Şəhri-Zul, Bağdad və Bəsrənin sair sunuratına daxil olan qəlla, bəqaə, nəvahi və ərazi, təlal və cəbal madam ki, şah həzrətlərinin dəxl və təərrüz olmuyub iqazi-fitnəyə bais olacaq bir haləti-məhvəşə sadir olmuya bu canibdən dəxi səadətli və əzəmətli padşahımıza bu sülhü məqbul tutub tərəfi-hümayunlarından xiləfi-əhd və misəğ ol tərəfin sözü olan məhəllərə bu canibdən təərrüz olunmuyub tərəfeyndən tüccarü əbnaül-səbil gəlib-gedib dostluq olmaq üçün işbu vəsiqəyi-əniğəyi-müştəmilə əl-həqiqə vəkaləti-ame və nəyabətə-xassəməz mocubincə kəsəideyi-silk təhrir olunub irsali-hüzuri-şövkətpənəhi-şahi və iblaği-məclisi-şaməxül-imami-dövlətpənəhi qılınmışdır ki, bu sürut və ühudi-mərgumə mötəbər tutulub tərəfi-şəriflərindən nəsi-şərifin məfhumu gomahu həqqə riayət olunduqca dövlətli və əzəmətli padşahımız həzrətlərinin daxi əşrəflərindən əmri-şəriflərinə mütəbiət edib beizni-Allahülmülkif- aləm bu sülhi-xeyrəncan ilə yuməl-qaim, səbat və davam buluna (5, 224-227).

Evliya Çələbiyə görə 1639-cu il mayın 17-də bağlanmış Qəsr-i Şirin müqaviləsi 27 maddədən ibarət idi və iki dövlət arasındakı Əhdnamədə göstərilirdi: "... Birinci maddə odur ki, hər iki tərəfdən vurgunçu, yağmaçı və talançı olmasın. Ələ keçirildikdə hər iki tərəfə uyğun ədalətli hökm verilə... İkinci maddə: əsgər çəkilib gərənay, nəfir ilə top və tüfəng atılıb ölkə basılmaya..." (7, 65). Müqaviləni Səfəvilər tərəfindən Sarıxan, Osmanlı dövləti tərəfindən isə Mustafa paşa imzalamışdılar. Müqavilədə göstərilirdi: Bağdad, Bəsrə, Kərkük, Ağıska, Van daxil olmaqla Doğu Anadolu Osmanlı dövlətinin, İrəvan Səfəvi dövlətinin olacaq. Arazın sağ sahilindəki Maku, Qotur, Mağazberd və Qarsın qala divarları dağıdılacaq. Sülh müqaviləsi bağlanıb tərəflər arasında sərhəd xətti müəyyən edildikdən sonra Mustafa paşa İstanbula, qızılbaş nümayəndələri isə Qəzvinə qayıtdılar. Qəzvində rəsmi məclisdə sülh müqaviləsi ilə bağlı məsələyə baxıldı (5, 231). Bu müqaviləni Səfəvi hökmdarı I Şah Səfi qəbul edib imzaladıqdan sonra, imzalı nüsxəni IV Sultan Murada göndərdilər. Müqavilə IV Sultan Murad tərəfindən də imzalandı.

1639-cu ildə Səfəvi dövlətinin Osmanlı sarayına göndərdiyi elçi Məhəmməd qulu xan Cığatay 1640-cı ildə geri döndükdə, elə həmin il Sultan İbrahim (1640-1648) də 1639-cu il andlaşmasının şərtlərinə uyğun olaraq qarşılıqlı münasibətləri möhkəmləndirmək üçün Məhəmməd ağanı İsfahana elçi göndərdi. I Şah Səfidə Osmanlı elçisi ilə Maqsud Sultan adlı elçisini Sultan İbrahimi hakimiyyətə keçməsi münasibətilə təbrik etmək üçün İstanbula yola saldı (5,244-245). 1642-ci ildə Sultanın Yusif ağa adlı elçisi diplomatik danışıqlar və II Şah Abbası təbrik etmək üçün Səfəvi dövlətinə gəlir. Yusif ağa ilə II Şah Abbas Qəzvində görüşmüş və iki ölkə arasında dostluq, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələlərini müzakirə etmişdilər.

Beləliklə, iki qonşu imperiya bir-birindən asanlıqla qopara biləcəkləri bir şeyin olmadığını anlayınca, aralarında diplomatik münasibətlər gücləndirildi və sərhədlər sabit bir sakitliyə qovuşdu.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər). Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, 872 s.
2. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы). Баку: Издательство «ЭЛМ», 1981, 238 с.
3. Seyid Hüseyn bin Murtuza Astrabadi. Tarix-i soltani əz Şeyx Səfi ta Şah Səfi. Tehran: Entəşarate Elmi, h.1358, 314 s.
4. Do ketabe nəfis əz mədareke əvvəliyye. Tarix-i Səfəviyyan, Xülasət ət - təvarix. Tarix-i Molla Kamal, Ərak, h.1334, 127 s.
5. İsgəndər bəy Münşi Turkman və Məhəmməd Yusif Movərrəx. Zeyl-i tarix-i alamara-yi Abbasi. Tehran: Çarxane-yi İslami, h.1317, 420 s.
6. Павлова И.К. Хроника времен Сефевидов (Сочинение Мухаммед Масума Исфакхани «Хуласат ас-сияр»). Москва: ВО «Наука», Издательская фирма «Восточная литература», 1993, 120 с.
7. İsgəndər bəy Münşi Turkman. Tarix-i alamara-yi Abbasi . c.2., Tehran: Çape Qolşan, h.1350, s.609-1235.
8. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il "Səyahətnamə"sində. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2000, 160 s.

ЗАБИЛ БАЙРАМЛЫ
Доктор исторических наук
БАЙМИРЗА ШАБИЕВ
К.и.н., доцент

СЕФЕВИДО-ОСМАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В 20-40-Е ГОДЫ XVII ВЕКА
(Борьба за Иреван и Багдад)

Статья посвящена взаимоотношению между государствами Сефевидов и Османской империи в 20-40-е годы XVII века. Авторы на основе данных источников анализировали основные причины и ход военных операций между двумя тюркскими государствами. Основное внимание было уделено борьбе за Иреван и Багдад - стратегически очень важные опорные пункты, а также последствиям Сефевидо-Османских войн.

ZABIL BAYRAMLI
Doctor of Historical Sciences
BAYMIRZA SHABIEV
Doctor of philolosophi on history

OTTOMAN-SAFAVID RELATIONS IN THE 20-40 YEARS OF XVII CENTURY

However, most of the problems of Azerbaijan Safavid state was investigated on our Safavigraphy, were written books and scientific articles about it, there are unexplored and been out of focus issues.

In the 20-40 year of XVII century, the Ottoman Safavid relations have been investigated and this issue is reflected in books and articles relating to the history of the Safavid state. But, about a comprehensive study of the problem would not be right to say. The agreement of Gasry-Shirin has not been analyzed in detail in the references. Although the extensive text of the agreement is in the Persian sources this issue does not take place in the historical literatures. The conflicts between two states and the reason of these conflicts, the agreement of Gasry-Shirin, have been extensively analyzed in detail in this article.

Rəyçilər: t.e.n. M.Abdullayev, t.e.d. Q.Ə.Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti "Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)" kafedrasının 11 dekabr 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04).